

І.Г. Лубенець

НАСИЛЬСТВО СЕРЕД УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (БУЛІНГ ТА ЙОГО ПРИЧИНИ)

В статті проводиться дослідження наукових підходів щодо явища булінгу серед школярів як форми конфліктної, агресивної поведінки, яка має систематичний характер та дисбаланс сили або влади. Проаналізовані причини та фактори, що сприяють вчиненню булінгової поведінки підлітків.

Ключові слова: булінг, насильство, агресія, третирування, кібербулінг, загальноосвітні навчальні заклади.

В статье проводится исследование научных подходов относительно явления буллинга среди школьников как формы конфликтного, агрессивного поведения, которое носит систематический характер и дисбаланс силы или власти. Проанализированы причины и факторы, способствующие совершению буллингового поведения подростков.

Ключевые слова: буллинг, насилие, агрессия, третирувание, кибербуллинг, общеобразовательные учебные заведения.

In the paper the approaches to the study of scientific phenomena of bullying among pupils as a form of conflict, aggressive behavior, which is systematic and imbalance of power or strength have been performed. The reasons and factors contributing to the committing of bullying behavior of adolescents are analyzed.

Keywords: bullying, violence, aggression, cyberbullying, general educational establishments.

Соціальні трансформації та масштабні зміни в усіх сферах життя країни, криза сучасної сім'ї, послаблення впливу навчальних закладів на виховання дітей викликає загострення соціальних суперечностей у суспільстві, у тому числі у загальноосвітніх навчальних закладах. Зокрема, спостерігається збільшення кількості грубих конфліктів між учнями. У зв'язку із незавершеністю формування системи цінностей, моральних переконань, відсутністю життєвого досвіду неповнолітні неспроможні об'єктивно реагувати на різні зміни, вирішувати конфліктні ситуації, що може стати чинником вчинення правопорушень. Поширення серед учнів шкіл агресивної, насильницької поведінки стало досить серйозною соціальною проблемою, яка загрожує життю та здоров'ю дітей.

Конституція України (ст. 3) визнає життя і здоров'я людини найвищими соціальними цінностями. Захист дітей від усіх форм насильства передбачений у ст. 52 Основного Закону України та Законами України “Про освіту” (ст. 51), “Про охорону дитинства” (ст. 10), “Про попередження насильства в сім'ї”. У ст. 22 Закону України “Про загальну середню освіту” вказано, що загальноосвітній навчальний заклад забезпечує безпечні та нешкідливі умови навчання.

Незважаючи на законодавче закріплення недопустимості будь-якого насильства відносно дитини, ця проблема залишається актуальною для України. Дитина стикається з проявами агресії в різних сферах життя: вдома, у закладах освіти, на вулиці тощо. Раніше проблему насильства над дітьми розглядали лише в площині “дорослий-дитина”, але останнім часом домінуючим, найпоширенішим

видом насильства над дитиною є насильство з боку однолітків. Це підтверджують дані соціологічних опитувань та зростання зафіксованих випадків жорстокого поводження серед дітей у низці країн Світу. Вона виявляється і в тих фактах страшної агресії та жорстокості стосовно дітей, що стають відомими широкому колу громадськості завдяки засобам масової інформації. Серед усіх актів насильства, які зазнають діти, переважну більшість вчиняють їхні однокласники.

Так, згідно з дослідженнями Всесвітньої організації охорони здоров'я Україна посідає четверте місце в Європі після Росії, Албанії та Білорусі за рівнем насильства підлітків до їхніх однолітків.

За даними Міжнародного жіночого правозахисного центру “Ла Страда-Україна”, який працює в напрямі запобігання торгівлі людьми, ліквідації всіх форм дискримінації та насильства в суспільстві та захисту прав дітей, на його “гарячу” лінію за шість місяців у 2013 році надійшло 10 тисяч дзвінків, з яких 4 тисячі дзвінків були пов'язані з насильством у навчальних закладах [1].

В Україні у 2009 р. було проведено масштабне дослідження проблеми насильства в школах. Дослідженням було охоплено школи чотирьох областей України: Вінницької, Кіровоградської, Київської та Черкаської. У кожній області було обрано по 5 пілотних шкіл, які погодилися взяти участь у спільній роботі з дослідження та розв'язання проблеми. За допомогою спеціально розробленої анкети було опитано 8-12 учителів у кожній школі (загальна кількість – 332 особи), а також учнів трьох вікових груп: 9-11 років, 12-14 років і 15-16 років (всього 1236 учнів). 95% педагогів підтверджують наявність проблеми насильства серед дітей. Більше третини позитивно відповіли на запитання “Чи зазнають діти, з якими Ви працюєте, насильства?” Це підтверджують і самі діти. Приблизно третина з них зазначила, що не тільки регулярно зазнає насильства, а й не отримує адекватної допомоги в такій ситуації [2, с.4].

Слід зазначити, що проблема третирування у школах до цього часу вивчалась виключно психологами, соціологами та педагогами. Зокрема, їй були присвячені роботи таких вітчизняних вчених, як О. Дроздов, В. Ролінський, С. Стельмах, А. Чернякова та інші, а також зарубіжних авторів, зокрема, Д. Олвеус, К. Дьюкс, В. Бесаг, І. Конн, Х. Лейманн, Д. Лейн, М. Сольберг, М. Шафер та інших. Що стосується вітчизняних кримінологічних досліджень, то в них розглядалися лише загальні проблеми делінквентності неповнолітніх, а прояви агресії в юному віці висвітлювалися лише як один із різновидів маргінальної поведінки.

Дослідження спрямоване на вивчення явища булінгу серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів, а також його причин.

Необхідність вивчення феномена насильства, агресії у дитячому та підлітковому віці обумовлюється тим, що її укорінення на ранніх етапах соціалізації дитини може призвести до низки небезпечних наслідків: від академічної неуспішності та прогулів занять до психічних розладів та самогубства, а згодом до кримінальної поведінки у дорослому віці.

Сучасні погляди суспільства на виховання дітей, неприйняття будь-якої форми насильства відносно дітей почали активно формуватись ще в минулому столітті, хоча насильство відносно дітей існувало завжди. Найперші публікації щодо насильства серед школярів з'явилися доволі давно. Ще у 1905 р. К. Дьюкс опублікував свою роботу щодо згаданої проблеми. Натомість перші систематичні дослідження феномена третирування учнів почали здійснювати на фоні гуманізації суспільства та освіти у 1970-х рр. скандинавські фахівці. З 1980-х, а особливо з 1990-х рр. цій проблемі почали приділяти велику увагу в інших країнах Західної

Європи, а також в США, Австралії, Японії. Це підтверджує, що шкільне насильство як соціальне явище набуло широкого розповсюдження в усьому світі.

Сучасні вітчизняні педагоги, психологи, соціологи для опису явища насильства серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів використовують різні визначення, такі як: третирування, цькування, агресія та ін. У зарубіжній науковій літературі для визначення феномену третирування використовують термін “булінг”. Якщо звернутись до всесвітньої комп’ютерної мережі, то можна помітити, що на Інтернет-порталі Google слово “bullying” згадується більше, ніж 10 мільйонів разів. Існують навіть сайти, які присвячені проблемі булінгу серед школярів. У перекладі з англійської мови булінг (bullying) означає травлю, залякування, третирування [3].

Одним з перших вагомих досліджень булінгу вважаються роботи норвезького психолога-клініциста Д. Олвеуса, який розкриває сутність терміну “булінг” як ситуацію, в якій учень неодноразово піддається негативним діям з боку одного чи кількох інших учнів [4, с. 11].

Психолог І.С. Бердишев розглядає булінг як свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту і походить від одного або кількох людей [5].

Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного і (чи) психічного зі сторони одного чи групи дітей до іншої дитини чи дітей. В основі цього лежить не тільки і не стільки нерівність фізичних сил, скільки дисбаланс влади. Тобто булінг може бути проявом різноманітних видів агресії, але в значному відсотку випадків він ближче до опосередкованої, ніж до прямої форми. Швидше за все, саме тому булінг так довго не потрапляв до поля зору дослідників агресії. Адже пряму агресію видно всім, вона є соціально осудною [6, с. 49].

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що для кваліфікації булінгу як будь-яких насильницьких дій з боку учня (учнів) необхідна наявність таких загальних ознак: агресивна та негативна поведінка, повторюваність та систематичність насильницьких дій, дисбаланс влади чи сили між учасниками та умисність нанесення шкоди.

Вчені виділяють такі види булінгу: 1) фізичний (удари, стусани, поштовхи, плювки та ін.), 2) вербальний (принизливі коментарі, прізвиська, кепкування, дезінформація), 3) соціальний, що відбувається шляхом виключення із соціальної групи або ізоляцією (бойкот) та 4) кібербулінг (електронні листи, sms-повідомлення, зняття бійок на телефон, розміщення в Інтернеті відео).

Конфліктні ситуації – це частина життя будь-якої людини, але незрілість дітей в соціальному, а особливо психологічному стані робить їх особливо уразливими перед різними проявами насильства.

Для того, щоб зрозуміти, що таке булінг серед учнів, чому він існує та “набирає обертів”, необхідно визначити, які причини та явища суспільного життя цьому сприяють. Слід зазначити, що при дослідженні причин злочинності кримінологи використовують такі терміни, як “фактори”, “чинники”, “детермінанти” та ін., тому пропонуємо розглядати їх як синоніми.

Причини булінгу складні й різноманітні. Класифікують їх за різними ознаками. На наш погляд, доцільно поділити їх на 1) персональні (особистісні) та 2) соціальні.

Найбільш поширеними *персональними чинниками*, що впливають на формування агресивної (булінгової) поведінки, є такі:

- помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка припустима;
- бажання заслужити авторитет в очах друзів й однолітків;
- бажання привернути увагу впливових дорослих;
- нудьга;

бажання отримати від жертви кошти або речі (вимагання);
компенсація за невдачі у навчанні або громадському житті, а також від тиску батьків;

компенсація за жорстоке поводження з боку власних батьків або відсутність їхньої уваги [7].

Вчені довели, що причинами булінгу можуть бути також особливості характеру неповнолітнього. Зокрема, такі як імпульсивність, гіперактивність, егоїзм, занижена самооцінка. Також не менш серйозними причинами, що призводять до булінгу, є зловживання алкоголем, наркотиками, нав'язливе бажання ризику, обмежене почуття самозбереження, вплив комп'ютерних ігор, в яких пропагується насильство, різке звуження простору соціальної взаємодії дітей, яка на сьогодні у більшості випадків здійснюється у віртуальному світі. Тому слід зазначити, що пускових механізмів проявів насильства серед учнів дуже багато.

До *соціальних чинників*, які сприяють поширенню булінгу в загальноосвітніх навчальних закладах, належать такі.

1. Недостатнє усвідомлення суспільством явища булінгу серед школярів як соціальної проблеми. Існують помилкові уявлення про те, що діти часто конфліктують і не треба втручатися, а виховання хлопців передбачає їх участь у бійках, що допомагає виховати їх справжніми чоловіками.

2. Негативний вплив сім'ї. Сім'я – первинний інститут соціалізації дитини. Неспроможність сучасної сім'ї забезпечити потреби дитини в турботі, ігнорування її інтересів, жорстоке ставлення, пропаганда сили в сім'ї – все це впливає на формування агресивності з боку дитини. Тобто однією з головних причин булінгу в шкільному середовищі є невиконання своєї виховної функції сім'єю. Дитина не набуває позитивного досвіду соціалізації, а інколи (в деструктивних сім'ях) навпаки відбувається її десоціалізація. У дітей, які виховуються в неблагополучних сім'ях, досить часто спостерігаються емоційні розлади, депресивні стани, агресивність, що знаходить свій “вихід” у стосунках з однокласниками. Вчені зробили висновок, що діти з низькою здатністю до емпатії частіше походять з дисфункціональних сімей. Статистичні дані щодо України свідчать, що серед неповнолітніх правопорушників 21% – це сироти, 56,2% – виховувалися у неповних сім'ях низького матеріального статку [8, с. 90].

3. Відсутність послідовної, науково обґрунтованої державної політики запобігання булінгу в загальноосвітніх навчальних закладах. Лише в останні роки почали діяти “телефони довіри”, кризові центри, притулки для жертв насильства. Але на сьогодні практично відсутні освітні, реабілітаційні програми для підлітків, навчальні програми для батьків, схильних до насильства, та батьків, діти яких стали жертвами булінгу. У деяких країнах (США, Канада) такі програми вже існують. На наш погляд, їх необхідно впровадити в освітній процес і в Україні, оскільки це один із заходів профілактики насильства в загальноосвітніх навчальних закладах. Потрібно навчити дітей основам безпечного спілкування, вмінню розв'язувати конфліктні ситуації без застосування сили. Необхідні тренінги, що охоплюють дітей, батьків, педагогів, соціальних працівників і правоохоронні органи.

4. Низький рівень правової обізнаності населення та професійна невідповідність вчителів в частині реагування на факти булінгу. Діти часто не мають уявлення про коло своїх прав, про те, що вони мають право на захист від будь-якого насильства. Багатьом невідомо, до яких органів слід звернутися за захистом, які соціальні установи можуть їм надати допомогу. Тобто адміністрація загальноосвітнього навчального закладу повинна забезпечити вільний доступ до

інформації щодо викладених вище питань та вести пропаганду недопустимості насильства в жодному вигляді.

Педагоги повинні бути професійно підготовленими до бесід з дітьми на теми насильства, володіти навичками розв'язання проблем насильства між дітьми. Це необхідно для того, щоб жертва не залишалася з проблемою наодинці, а агресор усвідомлював, що жоден випадок булінгу не залишиться безкарним.

5. Пропаганда насильства через засоби масової інформації та в Інтернеті. За останні 40 років у світі було проведено більше 1000 досліджень, присвячених впливові телебачення і кінематографа на дітей. Дослідження проводилися в багатьох країнах світу, серед хлопчиків і дівчат, що належать до різних рас, національностей і соціальних груп. Проте результати досліджень були практично ідентичними: агресія на екрані робить дітей більш агресивними стосовно людей і неживих предметів [9, с. 33]. Вони поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті. Багато підлітків після перегляду сюжетів з картинами жорстокості, агресивності, самогубств ідентифікують себе з кіногероями і діють відповідно.

У зв'язку зі стрімким розвитком технічних засобів комунікації, поширеним явищем стає кібербулінг – це переслідування жертви в Інтернеті або за допомогою сучасних мобільних пристроїв. Тобто учні знімають акти насильства мобільними телефонами та розміщують відео в Інтернеті, щоб це побачили тисячі і мільйони очей. Насильство стає більш зухвалим. Віртуальне середовище, в якому відбувається кібербулінг, дозволяє агресорам відчувати себе менш уразливими та менш відповідальними за свої дії. До того ж кібербулінг може проявлятися різними способами: це і образи в чатах, на форумах, в блогах, електронні листи, sms-повідомлення та інше. Для успішного захисту дітей від насильства в Інтернеті необхідно залучення батьків, учителів, громадських організацій, державних установ, Інтернет-провайдерів, журналістів.

6. Відсутність належного соціально-правового механізму захисту від булінгу. На сьогодні чинне законодавство не містить визначення поняття булінгу. Тому вести статистику та юридично кваліфікувати прояви насильства в загальноосвітніх навчальних закладах неможливо.

Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити, що існування явища булінгу в загальноосвітніх навчальних закладах вже ніхто не заперечує. Така поведінка підлітків зумовлюється рядом факторів: невиконанням своєї виховної функції сім'єю, відсутністю у свідомості школярів чіткого уявлення про недопустимість вирішення конфліктів за допомогою насильства; низьким рівнем правової обізнаності підлітків; недостатнім розумінням суспільством насильства як соціальної проблеми; відсутністю обґрунтованої державної політики запобігання булінгу; недосконалим законодавством та відсутністю відповідальності за насильство в школі; негативним впливом пропаганди насильства через засоби масової інформації та мережі Інтернет. Тому припинити булінг можливо лише за умови, що жоден випадок не залишиться поза увагою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Тимків К.* Дітки із клітки... // Кореспондент. – 2013. – № 28. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/journal/1583640-korrespondent-ditki-iz-klitki-ukrayinski-pidlitki-rvutsya-u-evropejski-lideri-za-rivnem-nasilstv>
2. *Ожйова О.М.* Шкільне насильство : сутність, види, профілактика : дис. канд. соц. наук : спец. 22.00.04 / О.М. Ожйова. – Харків, 2012. – 229 с.

3. Bullying / Мюллер В.К. Новый англо-русский словарь. – Перераб. и доп. изд. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rambler.ru/dict/new-enru/00/55/78.shtml.1>.
4. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : [методичні рекомендації] / [Дроздов О. Ю., Живолуп Л. В., Ніжинська О. В., Сухенко Я. В.,] ; за ред. Я. В. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2011. – 80 с.
5. *Бердышев И.* Лекарство против ненависти (семинар) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ps.1september.ru/article.php?ID=200501822>.
6. *Борщевська А.В.* Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я / А.В. Борщевська // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 6. – С. 48–52.
7. Служба соціального забезпечення в сфері освіти. Булінг [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.education-support.org.uk/russian/parents/education-welfare-service/bullying/>.
8. *Король А.* Причини та наслідки явища булінгу / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93.
9. *Ролінський В.І.* Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / В.І. Ролінський. – К., 2005. – 235 с.

Отримано 31.03.2016